

ZVONKO POSAVEC

POLITIKA I RAD

Prilog utemeljenju političkih znanosti

Premda sfere politike i rada predstavljaju osnovne elemente evropske povijesti, njihova istina nije jednom za svagda jednoznačno određena. Dakako, to ne znači da je njihova istina relativna, već da je vezana uz istinu epohe.

U epohi evropske povijesti, koja počinje u Grčkoj, politika i rad određeni su metafizičkom strukturom. Metafizička struktura ima svoju vlastitu povijest i svoje vlastito vrijeme razvitka. Unutar nje same dolazi do promjene rada i politike, do te mjere, da se čini da njezini rezultati ugrožavaju nju samu. Ova ugroženost metafizike mogla bi se shvatiti dvostruko: metafizika dolazi svojem kraju ili metafizika se skriva unutar svoje vlastite isporučenosti u nebit.

Čitava metafizička struktura dijeli rad od politike duhovnost od svjetovnosti, bitak od nebitka, umnost od osjetilnosti itd.¹ U tom smislu jedna te ista intencija je na djelu od Platona pa sve do Hegela, samo s tom razlikom što je kod Platona i Aristotela bio na djelu istinski napor otkrivajućeg mišljenja, a kasnije se to spustilo do banalnog ponavljanja.² Postavlja se pitanje : da li metafizičkim mišljenjem koje dominira evropskom poviješću možemo još uopće zahvaliti ono što se zbiva ili se, pak, ono skriva u svom vlastitom obrtanju. Ovu ambivalentnost metafizike pokušat ćemo analizirati na kategorijama rada i politike, s posebnim osvrtom na Hegelovu filozofiju.

U metafizičkoj strukturi rad je bitno niža sfera čovjekove djelatnosti.³ On je predstavljao mukotrpnu preradbu materijala, isporučenog od prirode i njegove zgotovljenje, u produkt ljudske potrošnje. Ovakvim radom bile su zaokupljene niže klase kao što su: robovi, kmetovi ili radnici. Struktura proizvodnje, koja je vladala svim regijama bitka, bila je obilježena dovodenjem produkta do njegovog lika u kojem je on samostalno stajao prema svojim unutrašnjim mogućnosti-

¹ Usp. H. Marcuse: »Čovjek jedne dimenzije«, Sarajevo, 1968.

² M. Heidegger: »Scin und Zeit«, Halle, Niemeger, 1927, S. 2. kao i u »Kant und das Problem der Metaphysik«, Bonn, Cohen, 1929. S. 7.

³ Usp. E. Fink: »O ljudskom radu«, Filozofija br. 3, 1964. Rad V. Sutlića: »O biti rada«, Kulturni radnik br. 8-10, 1966, vodi nas u nenaslučenu dimenziju interpretacije RADA i utoliko premašuje horizont našeg bavljenja ovim problemom.

ma.⁴ Sam lik bio je unaprijed dat, a proizvođenje nije bilo toliko »p r o d u c e r e« koliko dovođenje u ono što oduvijek jest i što će uvijek biti. Produkt nije dobivao svoj karakter toliko od samoga akta i nije bio toliko o njemu ovisan, koliko od samog lika u kojem je stajao.⁵ On je, prema tome, imao svoju vlastitu bit neovisnu od čitavog procesa proizvodnje, i u njoj je mogao stajati neovisno od njega. Ova mogućnost da produkt može biti neovisan od čitavog ciklusa proizvodnje posljednji je razlog da je on mogao pripadati onome koji uopće nije sudjelovao u njegovom proizvođenju. S takvim produktima moglo se raspolagati iz jedne druge sfere, jer su proizvodi stajali mimo ciklusa proizvodnje.

Politika je, s druge strane, bila vezana uz sferu vladanja koje se odnosilo na vladanje ljudima i na raspolaganje produktima. Ni u kom slučaju ona nije bila organizacija proizvodnog procesa ili, pak, svedena na njegovo služenje. Ona je bila potpuno izvan njega i nastojala je odrediti svakome što mu pripada u zavisnosti od njegovog političkog položaja u zajednici. Na taj način, čitava jedna klasa bila je zbog karaktera proizvodnje izvan procesa proizvodnje i potpuno neovisna od njega. Sfera proizvodnje bila je takva da nije mogla ostale regije uvući u sebe.

Platon i Aristotel razmatraju cjelinu odnosa u zajednici, ali ne pomišljaju da ju dovedu u ovisnost spram sfere proizvodnje. Sfera proizvodnje podređena je cjelini i cjelina potpuno njome vlada. Mi možemo reći da je ta cjelina bila, ustvari, klasno strukturirana, da je bila represivna spram najvećeg dijela stanovništva, ali nama je ovdje važno da ona nije bila potpuno određena proizvodnim procesom. Oni koji su upravljali društvom, barem u Platonovoj Državi, ratnici i vladari, bili su potpuno odvojeni od zbrinjavanja za niže potrebe, a u obliku samostalnih produkata dobivali su ono što im je bilo potrebno za život.

Politika kao znanost bila je vezana uz u vid u bit onoga što je zajednica, što je svrha života, što je čovjek. Ovu bit mogli su sagledati oni koji su bili u doticaju s onim što doista jest, a podalje od meteža života. To je u posljednjoj konzekciji izraženo u primatu teorijskog načina odnošenja nad ostalim. Platon iznosi dosljedni zaključak da bi filozofi trebali biti vladari, a vladari filozofi, jer su jedino oni osposobljeni da vide ono što jest. To nije nikakva nagrada za filozofe, već njihova dužnost. Platon to blistavo izriče: »Vas smo, pak, mi izabrali kao maticu i kraljeve u košnici da vladate i samim sobom i državom. Dobili ste bolje savršenije obrazovanje, pa ste se na taj način osposobili da delate i tu i tamo. Zato vi morate, kad na vas dođe red, da sidete u prebivalište onih dole, da se naviknete da zajedno sa njima gledate mrak. Jer, ako se na to budete navikli, videćete hiljadu puta bolje nego oni tamo dole i nećete znati samo ono što pojedina senka znači nego ćete, pošto ste već videli suš-

⁴ Usp. E. Fink: »Likvidacija proizvoda«, Praxis br. 1, 1966.

⁵ Usp. M. Heidegger: »Die Frage nach der Technik« u »Vorträge und Aufsätze«, Pfullingen, 1954.

tinu i lepog, pravičnog i dobrog, znati i čija je to senka. I tako ćemo vi i mi budno upravljati državom a ne u snu, kao što to sada najčešće čine ljudi koji se međusobno bore zbog senke za vlast, kao da je ona neko veliko dobro. U stvari, to je ovako: najbolja i najsložnija država je ona u kojoj za vlašću najmanje teže oni koji su izabrani da vladaju, a ako država ima drukčije vladaoce, onda je u njoj suprotno« (Država, str. 235, Kultura, Beograd, 1966).

Vladaoci, prema tome, nisu bili opunomoćeni od rada, nego od uvida u cjelinu i na taj način su mogli vladati. Politika i rad bile su dvije odvojene sfere djelatnosti koje su svoju istinu imale od povijesne individuacije metafizike. Politička znanost bila je u svojoj osnovi određena fenomenom vladanja, a vladanje se odvijalo najčešće preko mehanizma države, tako da je ona obično, bila znanost države.

U novije doba povijesna modifikacija metafizike drugačije određuje mjesto politike i rada. Ova modifikacija na našem planu zbiva se na taj način da dolazi do povezivanja rada i politike. Ako je samosvijest bitak novovjekovnog čovjeka i topos njegove slobode, tada on do te samosvijesti može doprijeti samo radom. Rad je, prema tome, konstitutivan momenat ne samo svijesti nego i svih formi čovjekovog opstanka. Radom je prema tome određena i politika. Ali, premda je već došlo do unutarnjeg povezivanja rada i politike, ipak se nastoji (kao kod Hegela) sačuvati razgraničenost sfera predašnje metafizičke strukture. Nastoji se čitav proces proizvodnje podrediti i zadržati u okvirima koji bi bili izvan procesa proizvodnje. Primat koji daje Hegel u izvjesnom smislu državi nad građanskim društvom i njihovo zadržavanje u njihovom posebnom dignitetu predstavlja jednu staru metafizičku strukturu. Zbog toga dolazi u čitavoj njegovoj Filozofiji prava do izvjesnog ispreplitanja feudalnih struktura i moderne proizvodnje.

Međutim, usprkos ostajanja u ovakvim tradicionalnim okvirima shvaćanja društva, moderni mislioci uviđaju i ukazuju na čudnovat fenomen, do sada nepoznat u tradiciji, na međusobnu isprepletenost rada i politike. Najbolje je na ovo ispreplitanje rada i politike ukazao osim Marxa, Hegel. S ovim ukazivanjem započinje, zapravo, nova epoha svjetske povijesti u kojoj nije više moguće odvojiti sferu rada od sfere politike. U toj novovjekovnoj epohi dolazi do promjene karaktera proizvodnje i karaktera politike. Politika prestaje biti izvan sfere proizvodnje kao njezin određujući okvir, a proizvodnja nije više iznašanje produkata koji bi mogli opstati mimo ciklusa proizvodnje.

Ovu situaciju ulaska u međusobnu ovisnost politike i rada osvijetlit ćemo na dva ključna momenta Hegelove filozofije. Prvo, na analizi odnosa građanskog društva i države i drugo, na odnosu sluga i gospodara.

Centralno izvođenje problematike rada i njegove unutrašnje zakonitosti razvija Hegel u odjeljku građansko društvo koji nosi naslov Sistem potreba (Osnovne crte filozofije

prava). Ono što je ovdje značajno za nas pri eksplikaciji ove problematike, sastoji se u tome što se prvi put u čitavoj tradiciji metafizike sfera rada pokazuje kao potpuno samostalna sfera koja postaje konstitutivni momenat politike. Čitavu sferu rada Hegel naziva »spoljnija država – država iz nužde i razumska država« (Osnovne crte filozofije prava, Sarajevo, 1964. §§ 183).

U njoj osnovni princip postaje posebnost svrha koje stvaraju u svojem odnosu izvjesnu općenitost. »Sebična svrha u svom ozbiljenju, uvjetovana tako općenitošću, osniva sistem svestrane zavisnosti da se subzistencija i dobrobit pojedinca, te njegov pravni opstanak isprepleteni u subzistenciju i dobrobit i pravo svih, na tom osnovani samo u toj povezanosti (ibid, §§ 183).

Uspostavlja se, tako, jedan novi realitet koji ima direktne posljedice za čitavu političku strukturu. No, taj novi realitet nema samo negativni karakter. Da bi pokazao značenje posebnih interesa i njihovo uspostavljanje u sistem, Hegel smatra da je grčki svijet propao, jer je, u biti, negirao ovaj posebni interes kao beskonačno pravo subjekta. Tako on kaže: »Platon u svojoj državi prikazuje supstancijalnu običajnost u njenoj idealnoj ljepoti i istini, ali on nije mogao s principom samostalne posebnosti, koji je u njegovo vrijeme prodro u grčku običajnost nikako drugačije izaći na kraj nego da mu suprostavi svoju samo supstancijalnu državu i da ga potpuno isključi sve do njegovih početaka što ih on ima u privatnom vlasništvu i porodici, a zatim u njegovom daljem razvoju kao vlastitu proizvodnju i izbor staleža itd.« (ibid, §§ 185).

Dakle, Hegel smatra da je ova sfera posebnih interesa, koja je vezana radom preko robâ, konstitutivni momenat čitavog političkog života i da je bez nje nemoguće zamisliti modernu državu. Ovo novo tlo iznijelo je na svjetlo dana jednu novu znanost, tj. ekonomiju države. Vidimo da je sfera ekonomije, tj. sfera rada ušla direktno u vezu s politikom, jer u svojem poraslom značenju ne može stajati izvan nje. »Ekonomija država je znanost koja s ovih gledišta ima svoje ishodište, a zatim treba da izloži odnos i kretanje mase u njihovoj kvalitativnoj i kvantitativnoj isprepletenosti. To je jedna od znanosti koja je, kao na svom tlu, nastala u novije vrijeme. Njen razvoj pokazuje interesantnost kako misao (vidi Smith, Say, Ricarde) iz beskonačnog mnoštva pojedinačnosti, koje su isprva ležale pred njom, iznalazi jednostavne principe stvari, razum, koji je u njima djelotvoran i koji njima upravlja. Kao što je to, s jedne strane, ono što izmiruje da se u sferi potreba spozna taj sjaj umnosti što je djelotvoran u stvarima, tako je to, obratno, ono polje gdje razum subjektivnih svrha i moralnih mnjenja otriva svoje nezadovoljstvo i moralnu mrzovolju« (ibid, §§ 189).

«Sjaj umnosti» koji se pojavljuje u toj sferi jeste konstitutivni momenat cjeline, a to znači da politika mora biti izravno povezana sa svijetom rada. Hegel vidi, također, opasnost da bi ova sfera mogla postati opasna po cjelinu jer bi mogla prouzrokovati »beskonačno po-

većavanje ovisnosti i nužde» (ibid, §§ 195). Stoga je potrebno da se država direktno umiješa u ovu sferu, kako ona po svojoj vlastitoj logici ne bi dovela do raspada građansko društvo.

Međutim, sistem potreba nije značajan samo po tome što rad postaje društveni rad i što se kontsituiru u posebnu sferu, već isto tako i po tome što proizvodnja ne može otpuštati neovisne od daljnjeg napredovanja svojeg vlastitog procesa nikakav produkt koji bi neovisno stajao, već on postaje motorna snaga daljnjeg proizvodnog napretka. Prema tome, radni učinci ne stoje više principijelno, u otpuštenosti na slobodnom raspolaganju političkom vladanju, već ulaze u svoj imanentni ritam. Moderna proizvodnja ne skrućuje se ni u kakvim likovima koji bi neovisno stajali već je potstrek daljnjoj proizvodnji. Ona se ne smiruje ni u kakvom liku koji bi joj prethodio, već je sam akt proizvodnje principijelno prije svakog lika.

Politička sfera se ne može postaviti i utemeljiti neovisno ili iznad svijeta rada. Proizvodni proces je u autohtoni ciklus koji ne trpi u ime svoje efikasnosti nikakvu vladavinu izvana. Vladavina se ne može odvijati mimo moći proizvodnih snaga jer su same proizvodne snage moć koja uključuje u sebe vladanje. Naravno da to ne ovisi od grupe prosvijećenih političara, da li će oni prihvatiti gospodstvo proizvodnih snaga, ili ne jer daljnje promicanje ovih je garant njihovog održanja, ili pada. Organizaciju života, dakle, ne vrši jedna sfera koja bi bila izvan svijeta rada, jer moderna proizvodnja u samom svojem unutarnjem ritmu ruši ovakvu mogućnost. Tradicionalni politički pojmovi kao što su: pravo, moralitet, porodica, država pa i svjetska povijest upleteni su u mrežu moderne svjetske proizvodnje. Hegel vidi ovu ovisnost i nerazlučivost sfera, ali totalitet mu ipak predstavlja onaj momenat u kojem proizvodnja dobiva svoju granicu i svrhu. Država ostaje stražar proizvodnje i u njoj se čuvaju tradicionalna određenja čovjeka. Ona bi trebala biti nešto bitno drugačije nego što je sfera čistog proizvodnog rasta. Ona ima svoje opunomoćenje ne iz neke empirijske sfere, već iz tradicionalnog određenja biti duha kao samodostatnog prostora ljudske slobode.

Odnos građanskog društva i države postaje u svojoj posljednjoj konsekvenci odnos između mogućnosti pripitomljenja proizvodnih snaga unutar metafizičkih okvira, ili njihovo oslobodenje u otvoreni prostor čistih sila koji iza sebe ostavljaju sve metafizičke likove. A takva proizvodnja, koja je s onu stranu i građanskog društva i države, je već u tehnici na djelu. U njoj rad postaje neposredno politika, a politika rad. Dok je tradicionalno odvajanje ovih dvaju polova bilo moguće, danas je sama struktura proizvodnje takva da je ovo odvajanje postalo nemoguće. Dvije sfere rada i vlasti sabrane su u jednom kretanju proizvodnih snaga koje su, zapravo, pravi subjekt i duša čitavog kretanja.

Marx je, također, smatrao da je. »Odnos industrije, uopće, danas bogatstvo prema političkom svijetu, glavni problem modernog doba« (K. Marx: Prilog kritici Hegelove filozofije prava, -tr 85. Rani radovi. Naprijed, Zagreb 1961). Pa ipak, čini nam se da

Marx ostaje u tradiciji metafizičkog mišljenja, jer vjeruje u takav oblik proizvodnje koji je primjeren mjeri slobodnog čovjeka. Stoga se prvi akt revolucije i sastoji u tome da se cijelokupna proizvodnja i bogatstvo moraju primjeriti preko diktature proletarijata planskoj proizvodnji, koja će biti usmjerena spram zadovoljenja ljudskih potreba. Na taj način, novost u analizi proizvodnje novoga doba izmiče metafizičkom promišljanju.

Jedan drugi fenomen, na kojem se može prikazati novost odnosa između politike i rada, nalazi se u analizi gospodara i sluga koju Hegel vrši u Fenomenologiji duha. Mnogi interpreti, kao i sam Hegel, nastoje ovaj odnos protegnuti na čitavu povijest, tako da im borba za priznanje između gospodara i sluga postaje motorna snaga čitavog povijesnog kretanja. Ono što se predviđa u ovoj interpretaciji sastoji se u tome, da je novovijekovna proizvodnja apsolutizirala rad kao posredujući odnos između ekstrema, te je iz takve apsolutizacije izvedena ovisnost svijesti gospodara od svijesti sluga, i to je prenijeto na čitavo povijesno kretanje. Treba reći da je ovaj odnos bitno povijesnog karaktera i da pripada jednoj epohi koju nazivamo građanskom epohom.

Stoga nije slučajno da kod mislilaca novog vijeka rad postaje izričita tema mišljenja. Unutar tematiziranja rada kao centralne kategorije pojavljuje se odnos sluga i gospodara. Sluga je takav oblik svijesti koji nije ostvario svoju zudnju za predmetom, već predmet mora prepustiti gospodaru. Zudnja sluga je time ukočena na samoj stvari koju je proizveo. Gospodar je takav oblik svijesti koji se odnosi prema samome sebi kao prema duhovnoj biti. Ali on se ne odnosi samo prema sebi, već i prema predmetnom biću. Ovim odnosom prema predmetu kao plodu uzitka odnosi se on i na slugu, a time je doveden u podređujući odnos spram njega. Iz toga slijedi dijalektički obrat da gospodar postaje sluga sluga, i obratno, sluga postaje gospodar gospodara.

Iz ove analize vidljivo je, barem, jedno da su dva pola, gospodar i sluga dovedeni u odnos preko rada i da je rad prema tome određujući odnos strukture društva, pa prema tome određuje odnos i sluga i gospodara. Bilo bi normalno očekivati da Hegel iz toga dođe do zaključka ne samo o općoj jednakosti i slobodi nego da dođe i do zaključka o besklasnom društvu. Međutim, Hegel, usprkos toga, dijeli društvo u staleže. Tako iz Filozofije prava vidimo da je zadržana staleška struktura feudalnog društva koja se dijeli u supstancijalni stalež, zanatlijski stalež i opći stalež. Ovo je, u izvjesnom smislu, kontradikcija spram dominantnosti rada kao jedinog kriterija položaja čovjeka u zajednici.

Tradicionalne zajednice pokazuju ovdje svoju granicu, jer su one uvijek pretpostavljale čvrste polove životnog odnosa, bez obzira da li se to osnivalo na aristokraciji znanja, oligarhiji, prirodi, Bogu ili nečem drugom. Metafizička dvojnost dolazi bitno u upitnost do te mjere da više ne može izreći svoju razliku, pa se prema tome, gubi u svoju nebit.

Iz aspekta odnosa gospodara i sluga nadaje nam se odnos politike i rada. Ako je gospodar vezan u predmet kojeg je proizveo sluga, onda je politika vezana uz rad, do te mjere da se on kroz nju pojavljuje kao jedina moć koja vlada. Politika je tada izraz integrirane moći rada, a rad opunomoćstvo politike. Moderno društvo je, prema tome, društvo radnika.

Promjenjeni položaj odnosa politike i rada sadržan je, u izvjesnom smislu, i u centralnim kategorijama Hegelove filozofije. Dok su u tradicionalnoj metafizici osnovni polovi biti nesvodivi i, prema tome, spram postojanja zadržali svoj dignitet, dotle u Hegela oni dobivaju svoje ozbiljenje tek u postojanju. U »Znanosti logike« Hegel upotrebljava izraze čisti bitak i čisti nebitak koji su po sebi doista ništa, a tek u postojanju iskazuje se njihova istina. Postojanje postaje centralna kategorija koja objedinjuje ove apstraktne polovine. Prevedeno na našu problematiku, to znači da u optici moderne proizvodnje politika i rad nisu više dvije podvojene regije života, već njezini momenti. Istina je da se kod Hegela nadovezuje na ovaj moment ispunjeni trenutak samoga duha koji nastoji smiriti, odnosno degradirati njegov rad u čemu je uticaj čitavog metafizičkog mišljenja.

Politika i rad postaju, dakle, kod Hegela neodvojive sfere, ali s primatom države nad društvom, s prihvaćanjem podjele društva na klase, Hegel nastoji čitavu političku problematiku zadržati u okviru metafizičkog mišljenja. Usprkos ovoj fasadi on vidi presudno značenje nove proizvodnje, vidi njezin značaj i, u neku ruku, pokazuje granicu do koje se mogu upotrijebiti feudalne kategorije. Nakon Hegela postalo je skoro nemoguće upotrebljavati ove kategorije na tlu moderne proizvodnje. Stoga će problem moderne povijesti i postati: kako da se na tlu jedne nove proizvodnje uspostave stare političke strukture. Ove teškoće proizvodest će čitav niz revolucija kojih je naša novovjekovna povijest puna.

Marx, također, vidi neprimjerenost nadogradnje bazi. Vidi da je političkom mediju oduzeto njegovo vlastito tlo jer on, doista, te forme već unaprijed uključuje u proizvodni proces. Stoga njegova kritika ukazuje na nedostatnost ovih formi, pokazuje njihovu iluzornost i nemoć da bi izveo posljednje mogućnosti ove konzekvencije ni država, ni pravo, ni moralitet, ni umjetnost, ni filozofija nisu dostatni u svojem onostranom bitku. Ono što su ovi momenti, mora postati imanentni proces samih proizvodnih snaga. Imanentni proces proizvodnih snaga ili rad u svojoj strukturi trebao bi sadržavati ove metafizičke polove u kojima bi se tada pomirila onostranost i ovosranost, subjektivitet i objektivitet, život i smrt, osjetilno i nadosjetilno. Svako postavljanje smisla proizvodnji izvana nemoguće je, a to bi, ujedno, značilo ponovni pad u staru metafiziku. Revolucija mora da oslobodi ne samo slugu od gospodara, nego treba uspostaviti takav proces u kojem neće biti ni sluga ni gospodara. To je moguće jedino tada ako proizvodnju podignemo na nivo ljudske proizvodnje (to znači na nivo filozofije, jer je filozofija u tradiciji jedina bila na ljudskom ni-

vou), i obratno, ako ono transcendirajuće uključimo u samu proizvodnju. Politika i rad, kao dva odvojiva područja u metafizici, dolaze do svojeg zblizavanja, što ujedno predstavlja krajnju granicu do koje metafizika može doći u svojem unutrašnjem kretanju.

Kakve reperkusije iz ovog izlaganja proizlaze za jedno moguće formiranje političkih znanosti? Politika kao znanost ne može se više vezivati uz jednu povlaštenu i najjeminentniju regiju kao u metafizici. U metafizici je organizacija zajedničkog života i vladanja bila povjerena samo onima koji imaju tajnu svetišta, bitka, misterija i duha u svojim rukama. Danas, ta organizacija dobiva svoju punomoć od proizvodnih snaga i onih koji su najbliže u odnosu spram njihovih zahtjeva. Urganentno proširenje proizvodnje traži ljude koji znaju njezine unutarnje mogućnosti, koji imaju uvid u njezine potrebe, koji neposredno rade na njihovom proširenju ili ju opslužuju. To su radnici svih mogućih struka (od nekvalificiranog radnika do inženjera) koji dobivaju mandat od proizvodnih snaga i koji kroz njih predstavljaju političku moć. Političke znanosti moraju računati s ovim novim realitetom i kroz njega djelovati, a ne ostajati na aristokratskim pozicijama u punoj onostranosti. Ona bi trebala biti organizacija društva u krilu proizvodnje koja nepoznaje nikakve izvanjske metafizičke okvire, već samo određuje svoju vlastitu svrhu. Političke znanosti trebale bi u našem dobu, ako ne žele ići protiv struje, da prihvate izazov rasta proizvodnih snaga i da znanstvenom analizom uključe zaostale strukture u proizvodni proces i da u njemu samome djeluju. Definitivno je prošlo vrijeme mogućnosti konstituiranja političkih znanosti izvan dominantne sfere rada, kako je to postojalo u tradiciji. Političke znanosti, kao empirijske znanosti, ako ne žele da se oviju nimbusom magle, moraju prihvatiti ovaj realitet. To, ipak, ne znači da sve mišljenje mora ostati na ovome djelatno. Mišljenje je uvijek imalo vlastito pravo da dovede u pitanje i ono o čemu političke znanosti ne mogu ni pomišljati.